

אלעזר טויטו

"הפשטות המתחדשים בכל יום"
עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

השם בברכת המתים הרגילה: "וצ"ל". מותר להסיק מכך שאת פירושו לתורה כתב רשב"ם זמן רב אחרי פטירת רש"י. סעדה למסקנה זו אפשר למצוא בכך שרשב"ם מדבר כמה פעמים על "הראשונים", וכולל בהם את רש"י. ועוד: בסיכום פירושו לתורה הוא מצביע על "פירושים קדומים הנוטים לצד פשט אחר" והכוונה היא גם לפירוש רש"י.³ נראה כי במשך השנים הספיק רשב"ם לגבש את תפיסתו הפרשנית הפשטית ולהטעים את המרחק בינה לבין גישת סבו.

והמסקנה האחרת — ב"ערכי פסחים" מזכיר רשב"ם את רש"י כארבע-עשרה פעמים, ובכבא בתרא כשמונה-עשרה פעמים. כל ההתייחסויות הללו הן לגופן של הסוגיות, בין אם רשב"ם מביע הסכמה לדברי סבו ובין אם הוא מסתייג מהם. לעומת זה, בכל המקומות בפירוש התורה שבהם נדרש רשב"ם לפירוש רש"י, אין הוא מתייחס לגופן של הפירוש ואין הוא מתווכח אתו ויכוח פרשני על פרשה מסוימת או על פסוק מוגדר, אלא מביע יחס כללי לפירושו לתורה. בתשעה מקומות בפירושו לתורה מזכיר רשב"ם את רש"י, לפי הפירוט הזה: 1. בראשית לו, ב; 2. שמות כא, א; 3. שם כה, א; 4. שם כח, ו; 5. שם מ, סוף פירוש הספר; 6. ויקרא פתיחת הפירוש; 7. במדבר לד, ב; 8. סיכום פירוש התורה; וכנראה גם בדברים יז, ח. לבד מן האזכורים המפורשים האלה מרמז רשב"ם על רש"י בנקיטת המונח "הראשונים" ומצביע על "פירושים קדומים הנוטים לצד פשט אחר", כפי שנראה עוד להלן. לדיונונו חשובה במיוחד הזכרת פירוש רש"י במסגרת ההיגדים המתודולוגיים של רשב"ם (בראשית לו, ב; שמות כא, א; סוף פירוש ספר שמות ותחילת פירוש ספר ויקרא; סיכום פירוש התורה), שכן עולה ממנה הזמנה להשוות את שתי השיטות הפרשניות.

ניתוח המסקנות הנזכרות לעיל מעלה ארבע בחינות ביחסו של רשב"ם לרש"י ולפירושו. הבחינה הראשונה נוגעת להכללת רש"י בין "הראשונים". ארבע פעמים מזכיר רשב"ם בפירושו את "הראשונים", פעם אחת בפתיחה לפירושו לבראשית א, פעמיים בפתיחתו לפירוש סיפור יוסף (בראשית לו, ב) ופעם אחת בפירושו לשמות ג, יא. מיהם "ראשונים" אלה? הם שקדמו בזמן לרשב"ם כמובן, אך יש במונח "ראשונים" גם מטען ערכי דו-אנפי. "הראשונים" היו יראי שמים, אשר "מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות" (לבראשית לו, ב). עם "ראשונים" אלה אין רשב"ם מתווכח כלל, ולהפך: הוא מפרט בהבנה את מניעיהם לדבוק בדרש, ומודה להם שהדרש הוא "עיקר". אך בשלושת המקומות האחרים, "הראשונים" הם פרשנים אשר הציעו ביאורים למקראות שונים, ורשב"ם דחה בלשון בוטה את פירושיהם.

האם כלול רש"י בין "הראשונים" האלה? חוקרי הפרשנות הצרפתית עונים על כך תשובה חיובית. נראה כי הצדק אתם, אף כי העניין אינו ברור בכלל אזכור. אמנם, בפירוש לבראשית א, א פירוש "הראשונים" שדחה רשב"ם מופיע ברש"י, אך בפירושו לשמות ג, יא לא הביא רשב"ם את תוכן פירוש "הראשונים", ואין לדעת אפוא אם במשפט:

3 השווה לכך דבריו של מ' סוקולוב במאמרו "הפשטות המתחדשים", עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 74, וכן שם בהערה 39.

פרק ה

יחסו של רשב"ם לדרכו הפרשנית של רש"י

כשם שרש"י ובני דורו למדו מקרא על רקע ספרות חז"ל, כך רשב"ם ובני דורו למדו מקרא על רקע פירוש רש"י למקרא. הטעמנו למעלה שרשב"ם, בניגוד לר"י קרא, נקט עמדה מפויסת כלפי המדרש. הוא ירע שהפשט כבר קנה לו מעמד מכובד בבית המדרש ולא היה מאוים שתידחק רגלו מפני הדרש. לעומת זה, יחסו של רשב"ם לפרשנותו של רש"י היה דו-ערכי. רש"י היה ראש וראשון לאסכולה הפרשנית החדשה בצרפת. הוא הוא שפרץ את הדרך מן הדרש אל "האגדה המיישבת דברי המקרא על אופניו", והוא זכאי אפוא למלוא ההערכה. גם סמכותו כתורה שבעל פה וגם מעמדו בקהילה היהודית הצרפתית חייבו יחס של כבוד כלפיו וכלפי מפעלו הפרשני. עם זאת, כיצד יתייחס "רודף הפשט" אל פרשנות המבוססת על אגדת חז"ל?

רשב"ם היה נכדו ותלמידו של רש"י ולמד מפיו גם תורה שבכתב וגם תורה שבעל פה. רשב"ם פירש כנראה את כל ספרי המקרא, וכן חלק ממסכתות התלמוד הבבלי, ובכל חיבוריו הוא מרבה להתייחס לפירושי סבו.¹ רוב פירושויו לתלמוד מפוזרים בחיבורים של בעלי התוספות ושל חכמים בני זמנו ובני הדור שלאחריו, ואינם נגישים. לעומת זה, פירושויו לפרק "ערכי פסחים" ולמסכת בבא בתרא, למן עמוד כט ואילך, הודפסו במהדורות הש"ס הרגילות. דיונונו שלהלן על יחסו של רשב"ם לפירושי רש"י לתורה מבוסס עליהן. העיון בפירוש רשב"ם לתלמוד בהשוואה לפירושו לתורה מעלה שתי מסקנות בולטות.

האחת — פירוש רשב"ם ל"ערכי פסחים" חובר כנראה בחיי רש"י, לעת זקנתו, כשהסב כבר לא היה יכול לערוך את טיוטת פירושו עריכה סופית,² והנכד מכנה כאן את סבו "רבינו" או "רבינו זקני", ואילו פירוש רשב"ם לכבא בתרא נכתב זמן מועט אחרי פטירת רש"י, שכן כל אזכור שם רש"י מלווה בברכת המתים, דווקא בנוסח "מנחתו כבוד", השמור בדרך כלל לאנשים אשר נפטרו זה מקרוב, ורק במקומות מעטים בנוסח "וצ"ל". לעומת זה, בפירושו לתורה, מזכיר רשב"ם את סבו תשע פעמים ומכנהו "רבינו שלמה" או "זקני" או "זקני רבנו שלמה", ורק בשלושה אזכורים מתוך התשעה הוא מלווה את

1 ראה סקירה רחבה על מפעלו התורני של רשב"ם, ובמיוחד על יצירותיו כתורה שבעל פה, בספרו של א"א אורבך, בעלי התוספות — תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, מהדורה חמישית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-57.

2 כך שיער א"א אורבך, שם, עמ' 49.

"הראשונים ממני לא הבינו בו כלל וכלל" הוא התכוון לרש"י דווקא. אשר לדברי רשב"ם לבראשית לו, ב: "ועתה יראו המשכילים מה שפירשו הראשונים" אלה תולדות יעקב — אלה מקראות ומאורעות שאירעו ליעקב, והנה זה הבל הוא, אין זה ודאי שהתכוון לרש"י, שכן רש"י הדגיש, כרשב"ם, שלפי "פשוטו של מקרא להיות דבור על אופניו", "תולדות" פירושו צאצאים ולא מאורעות, ורק מדרש אגדה המובא בהמשך פירוש רש"י דורשו מלשון מאורעות, דהיינו מה שאירע ליעקב אירע גם ליוסף. גם בביאור בראשית ו, ט: "אלה תולדות נח", פירושו הראשון של רש"י מבוסס על ההנחה ש"תולדות" הם הצאצאים, ורק פירושו השני, "ד"א — למדך שעיקר תולדותיהם של צדיקים מעשיהם הטובים" מבאר ש"תולדות" הם מעשים. ייתכן אפוא שבמילה "הראשונים" מתכוון רשב"ם לפרשנים אחרים שחיו בצרפת ובאשכנז בדור הקודם לו.⁴ ברם במשפט "פירושים קדומים הנוטים לצד פשוט אחר"⁵ אין ספק שרשב"ם מתכוון לרש"י, שכן בהמשך דבריו הוא מוכיר את סבו בשם.

יחס רשב"ם לפרשנים שקדמו לו טעון הבהרה. פירוש רש"י לתורה ולמקרא בכלל התפשט מהר מאוד בכתי המדרש בצרפת ובאשכנז, ונעשה ספר יסוד בלימוד תורה. עדות לכך הם ה"תוספות" שליוו את הפירוש במשך הדורות. ייתכן שסמכותו האישית של רש"י ופרסומו הרב בזכות פירושו לתלמוד העניקו מוניטין לפירושו לתורה, אך נראה גם כי הגישה הפרשנית של רש"י שצירף פשוטו של מקרא ל"אגדה המיישבת דברי המקרא דבור על אופניו" כבשה את כתי המדרש. הלומדים החלו להבחין בין מדרשים מובהקים שאין להם אחיזה בכתוב לבין המדרשים המובאים בפירוש רש"י, המיישבים לפי דרכם את הכתובים. אלא שהתגברות רוח הדנסאנס חידדה את ציפיותיהם של הלומדים "המשכילים", ואלה מצאו פחות ופחות סיפוק בפרשנותו המדרשית של רש"י ותבעו פרשנות פשוטית של ממש. על רקע זה כנראה חיבר רשב"ם את פירושו,⁶ שנים רבות אחרי פירוש סבו. רשב"ם לא זו מעמדו שהדרש של חכמינו הוא עיקר, אך הוא הדגיש את חולשתם של "פירושים קדומים הנוטים לצד פשוט אחר", כלומר, פירושים אשר התיימרו להיות פשוט, אך למעשה אינם כאלה. בין הפירושים "הקדומים" האלה כלול פירושו של רש"י. הכללת רש"י בין "הראשונים" יוצאת אפוא לשני פנים: הערכת "חסידותו" של רש"י והבנת רצונו "לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר", ובאותה העת קביעה שאין פירושו שונה ביסודו מן הדרשות הרגילות, שאין "המשכיל" מעוניין בהם.

הבחינה השנייה העולה מן המסקנות נוגעת ליחסו של רשב"ם לפירוש רש"י לפרקים

4 על פרשנות המקרא בצרפת ובאשכנז לפני רש"י, ראה א' גרוסמן, *חכמי צרפת הראשונים*, עמ' 462-468. גרוסמן ציין עניין זה כבר בספרו *חכמי אשכנז הראשונים*, ירושלים תשמ"א, עמ' 419-420.

5 נראה לי שאין לרייך ולהבחין בין "פירושי הראשונים" לבין "פירושים קדומים", ובשני הביטויים מתכוון רשב"ם לדבר אחד.

6 לפי זה סבירה מאוד גישתו של מ' לוקשין, שרשב"ם כתב את פירושו כתגובה פשוטית לפירושו הדרשני של סבו (ראה במבואות לספריו על פירושי רשב"ם לבראשית ולשמות, ברשימה הביבליוגרפית). אך אין בכך משום סתירה לגישתנו שהרקע להיווצרותה של הפרשנות הפשוטית בצרפת נערך במציאות ההיסטורית של הזמן ההוא.

חתיאוריים שבתורה, כגון "פרשיות של משכן, חושן ואפוד" ופרשת תחומי ארץ ישראל. פירוש רש"י לפרשיות אלה מקובל על רשב"ם, ואכן אין כאן מקום להבדלי גישות פרשניות. תיתכן מחלוקת לגבי הכנת פרט זה או אחר של תבנית הארון או המנורה, אך ככלל, לא מדובר כאן על פשוט לעומת דרש, אלא על ביאור צורתם של כלים וכיו"ב, ובפרשיות אלה, אין רשב"ם אלא משלים את פירוש סבו.

הבחינה השלישית נוגעת ליחסו של רשב"ם לפירוש רש"י לחלק ההלכי של התורה. כאן יש מקום לשוב ולעין בפתיחות של רשב"ם לפירושו לתורה. בכל אחת מן הפתיחות הללו, היינו בפתיחה לפירושו לתורה (בראשית א, א), בפתיחה לפירושו לסיפור יוסף (בראשית לו, ב), ובפתיחה לפירושו לפרשת משפטים (שמות כא, א), הוא מצהיר על ההכשר שיש לשתי דרכי הפירוש — הדרש (והוא "עיקר" התורה) והפשוט. ברם, בשתי הפתיחות הראשונות, הנוגעות לחלק הסיפורי של התורה, רשב"ם מבדיל הבדלה גמורה בין הפרשנות הדרשנית לבין הפרשנות הפשוטית, ואילו בפתיחה לפרשת משפטים הוא מציג את שתי דרכי הפרשנות בצורה דיכוטומית פחות, וכן הוא מזכיר בה את "פירושי רבינו שלמה", דבר שהוא לא עשה בפתיחות הראשונות. כדאי להקביל פתיחה אחרונה זו להיגד של רש"י לבראשית ג, ח:

רש"י לבראשית ג, ח	רשב"ם לשמות כא, א
א. יש מדרשי אגדה רבים וכבר סידרנו רבותינו... בבראשית רבה ושאר מדרשות	א. ... לא באתי לפרש הלכות... ומקצתן ימצאו בפירושי רבינו שלמה... וצ"ל
ב. ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא על אופניו	ב. ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי ואפרש הדינין וההלכות לפי דרך ארץ

דווקא בפתיחה לפירושו לחלק ההלכי של התורה מצא רשב"ם לנכון לכתוב את דבריו אלה. ההיגדים מקבילים זה לזה גם במבנה וגם בתוכן. כל אחד מן ההיגדים בנוי משני חלקים — א. קביעה מסוימת, ב. הצהרה פרוגרמטית על מטרת הפירוש ועל נקיטת שיטה פרשנית. הקביעה של רשב"ם: "ומקצתן (של ההלכות) ימצאו בפירושי רבינו שלמה" מקבילה לקביעה של רש"י: "יש מדרשי אגדה... בבראשית רבה ושאר מדרשות". ההצהרה של רשב"ם על מטרתו הכללית: "ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי" מקבילה לזו של רש"י: "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא", והגדרת שיטתו של רשב"ם: "ואפרש הדינין וההלכות לפי דרך ארץ" מקבילה להגדרת השיטה של רש"י: "אגדה המיישבת דברי המקרא על אופניו".

נראה ברור שכשכתב רשב"ם את הפתיחה לפרשת משפטים, ריחף לנגד עיניו ההיגד של סבו לבראשית ג, ח. השימוש במשפטים דומים: "ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי", המקביל לכאורה ל"ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא" מזמין את הקורא לעמוד על ההבדלים שבין שתי השיטות הפרשניות. רשב"ם רומז כאן: אני, כמו סבי, מתכוון "לפרש פשוטן של מקראות", אך שים לב, קודא משכיל, להבדל בינינו: סבי מזכיר ש"יש מדרשי אגדה רבים", והוא מבהיר שהוא יבנה את פירושו על "האגדה המיישבת", ואילו אני, שמואל בן מאיר נכדו, מרגיש שלא אשתמש כלל בפירושי סבי,

אלא אפנה לדרך פרשנית משלי, המוגדרת בביטוי "דרך ארץ". אם כן "דרך ארץ" לעומת "אגדה המיישבת דבר המקרא על אופניו".

ואלה דברי הסיום של רשב"ם לפירושו לספר שמות ובפתיחתו לפירושו לספר ויקרא:

ואשר שם לבו לדבר יוצרנו אל יוזו מנימוקי זקני ואל ימוש מהם, כי רוב הלכות ודרשות שבהם קרובים לפשוטי המקראות [ומייתורם או משינוי] הלשון יש ללמוד כולם וטוב אשר תאחז בזה אשר פירשתי, וגם מזה אל תנח ירך. ספר ויקרא — הלכות מרובות יש בו, והתבוננו החכמים בפירושי זקני כי לא אאריך אלא במקומות שיש לפרש פשוטי המקראות.

בסיכום פירושו לספר שמות לא זו בלבד שאין רשב"ם דוחה את מדרשי ההלכה המובאים ברש"י, אלא להפך — הוא ממליץ לאמצם לצד הפירושים הפשטיים שלו. בפתיחות הקדמות (בראשית א, ובראשית לו) פנה רשב"ם ל"משכילים" ואילו כאן הוא פונה למי "אשר שם לבו לדבר יוצרנו". עד כאן קבע רשב"ם הבחנה חדשה בין הדרש והפשט, והוא הצהיר נחרצות שהוא יעסוק דווקא בפשט, ואילו כאן הוא ממליץ: "טוב אשר תאחז בזה אשר פירשתי, וגם מזה [=מדרשי ההלכה המובאים ברש"י] אל תנח ירך". הרי זו נעימה חדשה. נראה כי כאן בא לידי ביטוי המתח בין חירותו של הפרשן בפירוש החלק הסיפורי של התורה לעומת ההגבלות המוטלות עליו בפירוש החלק ההלכתי שלה, שהרי ההלכה כפי שנתפרשה על ידי חז"ל מחייבת אותנו בחיינו היום-יומיים. בשתי הפתיחות לפירוש לחלק הסיפורי של התורה מצטט רשב"ם את משפט חז"ל המפורסם "אין מקרא יוצא מידי פשוטו", ובעצם הוא רואה בו את יסוד ההיתר לפרש לפי הפשט, ואילו בפתיחה לפירוש החלק ההלכתי אין רשב"ם מזכיר את "ההיתר" ההוא. האם סבר שאין "ההיתר" חל על פירוש ההלכה שבתורה?

משפט הסיכום טעון הבהרה: "ואשר שם לבו לדבר יוצרנו אל יוזו מנימוקי זקני רבינו שלמה ואל ימוש מהם, כי רוב הלכות ודרשות שבהם קרובים לפשוטי המקראות". מדובר כאן על חובה דתית לדבוק במדרשי ההלכה, ודווקא אלה המובאים על ידי רש"י בפירושו: "ואשר שם לבו לדבר יוצרנו אל יוזו מנימוקי זקני וכו'...", אך חובה דתית זו נובעת מן ההנחה שפירוש לפי הפשט הוא הפירוש הלגיטימי. הירא לדבר ה' לא ימוש ממדרשי ההלכה המובאים ברש"י "כי רוב הלכות ודרשות שבהם קרובים לפשוטי המקראות", כלומר: ערכם הדתי של פירושי רש"י להלכה נעוץ בכך שהם "קרובים לפשוטי המקראות". האין כאן הכפפת החובה הדתית לתביעת הרציונאליות? במילים אחרות: לו ההלכות והדרשות שברש"י לא היו "קרובים לפשוטי המקראות", ה"שם לבו לדבר יוצרנו" לא היה חייב להסכים להם. האומנם סבר רשב"ם שחובה דתית היא ללמוד דווקא את הפירושים הפשטיים? שמא לא התכוון רשב"ם למסקנה מרחיקת לכת זו, ורק להיטותו לדרכו הפרשנית החדשה גדרה אותו להצהרה זו, ובעצם אין במשפט זה אלא ביטוי תמים להתלהבותו של פשטן שנשאר דבק גם במדרשי ההלכה? האם הצהרה זו באה להציג חלופה לנוהג שהיה מקובל עד אז, היינו לימוד תורה לפי מדרשי חז"ל, או שמא יש כאן הבעת דעה שלא רק לימוד הדרש, אלא גם לימוד לפי הפשט הוא קיום

מצוות תלמוד תורה, האם לכך התכוון רשב"ם כשסיים את דבריו במשפט: "וטוב אשר תאחז בזה אשר פירשתי וגם מזה [פירושי רש"י] השאובים ממדרשי ההלכה] אל תנח ירך"?⁷

נראה שבאותה עת קמה בצרפת התנגדות לאסכולת הפשט.⁸ הדיון כאן מחזק את ההשערה הזאת. רשב"ם מגיב בפתיחתו על טענותיהם של המתנגדים לפשט. הוא עושה זאת בדרך מאופקת, ולא בסגנון הבוטה שאותו נקט ר' יוסף קרא (אשר כינה את אלה "מליצים" על הפשט, כזכור). בתחילה הוא משתדל להבינם: הם חסידים אשר "נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר", הם מקיימים את הוראת חז"ל: "אל תרבו בניכם בהגיון", הם מפנימים את דעת חז"ל הקובעת: "העוסק במקרא מידה ואינה מידה, העוסק בתלמוד, אין לך מידה גדולה מזו", אך אחר כך הוא ספק מתגונן ספק מתקיף: גם אנו הפשטיים נאמנים למסורת, שהרי בפרשנותנו אנו מקיימים את הוראת חז"ל: "אין מקרא יוצא מידי פשוטו". כל זה אמור לגבי הפירוש לחלק הסיפורי של התורה, שבו אין נפקא מינה מעשית לפירושים. יכול רשב"ם לפרש בדרך מקורית חריגה, שהעקדה היא מעין עונש לאברהם על כריתת הברית עם אבימלך, או להסביר, בניגוד לפרשנות "הראשונים", שיוסף נמכר על ידי המדיינים ולא על ידי אחיו, ואין זה גורע או מוסיף דבר בקיום מצוות התורה. לא כן הדבר בפירוש החלק ההלכתי. כאן יש בביאור מנוגד להלכה הפסוקה כדי להשפיע על אופן קיום המצוות. ומניין לו אפוא לפרשן רשות לפרש בניגוד למדרשי חז"ל? אין בידינו עדיין ידיעות של ממש על תנועת ההתנגדות לאסכולת הפשט, אך סביר להניח שטענותיה בתחום זה היו חזקות. כלפיהן מביע רשב"ם דעה אמיצה: לעיסוק בפשוטי המקראות ההלכיים יש ערך דתי. ההיתר לכך ניתן על ידי רש"י אשר פירושו "קרובים לפשוטי המקראות". ר' יוסף קרא מצא בפסוק ממשלי יסוד לערכו הדתי של הפשט, כזכור. רשב"ם מעדיף להתבסס על סמכותו של רבנו שלמה "מאיר עיני גולה". שני החכמים האלה, מראשוני המעצבים של אסכולת הפשט בצרפת, אוחזים באותו טיעון להצדקת דרכם — ערך דתי ללימוד לפי הפשט, וכמעט באותו סגנון: ר"י קרא כותב: "ואילו (היה הנוטה אחר הדרש) שם ליבו אל דבר ה', היה חוקר אחר פשר דבר ופשוטו". ורשב"ם כותב: "ואשר שם ליבו לדבר יוצרנו, אל יוזו מנימוקי זקני ואל ימוש מהם, כי רוב הלכות ודרשות שבהם קרובים לפשוטי המקראות".

הבחינה הרביעית נוגעת לפירושו של רש"י לחלק הסיפורי של התורה. כאן עמדתו של רשב"ם היא חד-משמעית: פירוש לפי הפשט שונה בתכלית מפירוש לפי הדרש, גם בשיטתו וגם במסקנותיו. לפיכך, דחה רשב"ם כל מיני פירושים המתיימרים להיות פשט, אך מחטיאים את מטרם בגלל אי-שמירה על כללי הפשט. בכך אנו שבים למעשה

7 מ' לוקשין, בחיבורו על פירוש רשב"ם לספר שמות שם, עמ' 437-438, רואה במשפט זה של רשב"ם: "ואשר שם לבו לדבר יוצרנו" ביטוי של כבוד כלפי רש"י, מעין מחמאה שבה מזכה רשב"ם את סבו בסוף פירושו לחומש שמות, אף כי בכללו של דבר, רשב"ם מתנגד לדרכו הפרשנית של רש"י. נראה כי לוקשין לא העריך כראוי את ההבדל בין יחס רשב"ם לפירוש החלק הסיפורי של התורה ליחסו לפירוש החלק ההלכתי שלה.

8 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל הערה 4), עמ' 468-471.

לכחינה הראשונה, שדנה בפירושי "הראשונים". עם זאת סברנו שיש לדון דיון נפרד בניתוח דעתו של רשב"ם על פירוש סבו, גם אם רש"י כלול בין "הראשונים" אשר נדונו כבר למעלה.

בשתי דרכים מביע רשב"ם את דעתו על פירוש סבו: בהיגדים ביקורתיים על שיטתו הפרשנית של רש"י ובהצעת פירושים הנראים כמסתייגים מפירושו. בשני מקומות בפירושו לתורה מביע רשב"ם את דעתו על שיטתו הפרשנית של רש"י. המקום הראשון הוא בפתיחה לפירושו לסיפור יוסף, והמקום השני הוא בסיכום פירושו לתורה. העיון בהם ייעשה בעיקר מן ההיבט הנוגע לנושא פרקנו — יחסו של רשב"ם לפרשנותו של רש"י (בפרק 2 ננתח את ההיגדים כשהם לעצמם).

הפתיחה לפירוש לסיפור יוסף (בראשית לז, ב)

ישכילו ריבינו אוהבי שכל מה שלימדנו רבותינו כי אין מקרא יוצא מידי פשוטו... וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום. ועתה יראו המשכילים מה שפירשו הראשונים אלה תולדות יעקב אלה מקראות ומאורעות שאירעו ליעקב והנה זה הכל הוא...

בפתיחה זו מתאר רשב"ם מעין קורי התפתחות של פרשנות הפשט. הוא מבחין שלושה שלבים: שלב "הראשונים", אשר "מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות... ומתוך כך לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות". בראשית דרכו השתייך רש"י ל"ראשונים", אך האזין לרוחות החדשות שתבעו חידושים, ועל כן פתח שלב חדש בפרשנות. הוא לא הסתפק במדרשי האגדה הקיימים אלא "פירש תורה נביאים וכתובים (ו)נתן לב לפרש פשוטו של מקרא". אך נתינת לב זו היתה מהוססת ולמעשה לא השיגה את מטרתה. רשב"ם הרבה להתווכח עם סבו על הצורך בהתאמת דרכי הפרשנות לתביעותיו האינטלקטואליות של הדור, והוא שכנע את סבו, עד שרש"י הודה בסוף ימיו, "שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום". מה שלא הספיק הסב הזקן עשה הנכד, וזהו השלב השלישי בתולדות התפתחותה של אסכולת הפשט הצרפתית. יוצא אפוא שאגב תיאור תולדות הפרשנות ומיקום מפעלו הפרשני של רש"י בתיאור זה חרץ רשב"ם את משפטו על פירוש רש"י: "הוא אינו דרש ממש, אך גם אינו פשט, אלא מעין שלב ביניים ביניהם. רשב"ם הציג את ביקורתו על פירוש רש"י בדרך מקורית: הוא עצמו נראה כמשבח את ניסיונותיו הפרשניים של סבו, אך גופה של הביקורת בא מפי בעל הדבר בעצמו היינו מפי רש"י, המודה שהחטיא את המטרה. אם התחכמות אין כאן, חכמה דיפלומטית יש ויש.

סיום הפירוש לתורה

אם יראו הרואים פירושי קדומים שנוטים לצד פשט אחר בעניינים אחרים יתנו לב כי אינם דרך ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפי הפסוק אינו כן ואינו יכול לפרש כל כך ולפרש טעמי הקושיות אלא מעט מזער כי לא יכיל דיו וקולמוס וקלף להספיק, הלא תראה מה פירש זקני זצ"ל כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור. שמא תאמר עץ השדה אדם הוא לבא מפניך במצור לעמוד כנגדך, הלא זה הדבר הבל, וכי מי הוא הדיוט וכסיל שסבור שהעץ יש בו כח כאדם, ולמה הוצרך משה רבינו לומר דבר שאינו ראוי להשמע, ואני פירשתי יפה לפי הפסוקים ולפי דרך ארץ.

[רשב"ם לדברים כ, יט: כי תצור אל עיר ימים רבים ותצטרך לחתוך אילנות לבנות כרים דיק וסוללות. כי ממנו תאכל שהרי צריכים לו למאכל לאחר שתתפוש העיר ותהיה שלך. ואותו לא תכרת אותו עץ מאכל שאינו חוזק ומבצר לאנשי העיר כגון הרחוקים, אותם לא תכרת, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור. כל 'כי' שאחרי 'לא' מתפרש 'אלא', אותו לא תכרות אלא עץ השדה לבא מפניך במצור אותו תכרות, הם הקרובים לעיר שנסתרים בהם אנשי העיר הבורחים מפניך ובאים בתוך העיר, כדכת' ותבא העיר במצור (מלכים ב כד, י) כי האדם [עץ השדה] אלא האדם עץ השדה, אלא עץ השדה האדם לבא מפניך במצור שגורם את האדם לבא מפניך במצור].⁹

וכן באיוב שאמר לו אליפו כי לא יצא מעפר און ומאדמה לא יצמח עמל, ומפר' כי לא יצא הפורענות שבא עליך מן האדמה ומן העפר אלא מידך היתה זאת לך. גם זה הבל הוא, וכי מי לא ידע ככל אלה אשר כשדים ושבא ואש מן השמים והרוח אשר בא מעבר המדבר עשו לו כל צרותיו ולא יצא מן הקרקע, אך פירושו כמו שפירשתי שאמ' למעלה כאשר ראיתי חורשי און וחורעי עמל יקצרוהו אני ראיתי אויל ואקב נהו פתאום ירחקו בניו וג' אשר קצירו וג' ולמה כל זאת? כי לא יצא מעפר און אשר חרש חרע בקרקע ונעשה אויל משריש, אלא ימות בארץ שרשו ובעפר ימות גוצו ופירושו' כי לא יצא כמו ותוצא הארץ דשא הרי פירושו לפי הפסוקים שלמעלה ודרך ארץ ודבר חכמה. מיסוד רבי' שמואל.

קטע זה חסר בדפוסים וגם במהדורת רוזין. הקטע נמצא זה לא מכבר על ידי פרופ' משה סוקולוב בעמוד האחרון החצי ריק של כתב יד אחר. ייתכן שהדף שעליו היה כתוב קטע זה נתלש מכתב היד השלם בעטיים של הדיבורים הקשים שמטית רשב"ם נגד רש"י.¹⁰

9 ר' משה מקוצי פסק הלכה כפירוש רשב"ם זה: "ופירש רבנו שמואל 'כי' זה כמו 'אלא', כלומר אלא אותו עץ מאכל שהאדם יכול לבוא שמה בין האילנות מפניך במצור ולירות בחיצים מבין האילנות, אותו עץ אתה מותר לכרות" (סמ"ג לאוין סי' רכט). במהדורתו של פירוש רשב"ם מעיר דוד רוזין שפירוש רשב"ם לפסוק זה מובא בשינוי לשון קל בפענח רזא ובמנחת יהודה בשם רבנו שמואל, והתוספות בשם דעת זקנים השתמשו בו בלא להזכיר את רשב"ם. נוסף שגם חזקוני מביא פירוש זה, בשינוי לשון, בלא להזכיר את רשב"ם וכפירוש חלופי לפירוש רש"י.

10 קלויזנר שיער בזמנו שהדפים הראשונים של כתב היד של פירוש רשב"ם לתורה (פרקים א-יז)

מכל מקום הדברים חשובים שכן רשב"ם מגדיר בו את יסודות הפשט ומדגים את משנתו על ידי השוואת פירושו לשני פסוקים מסוימים לפירוש רש"י לאותם פסוקים. פירושו המקורי של רשב"ם לפסוק "כי האדם עץ השדה" התקבל יפה בבתי המדרש בצרפת, ואולי מותר ללמוד מכאן שפרשנות הפשט כבשה לה מסילות גם בקרב חכמים שהרבו "לנטות אחרי הדרשות", כגון חזקוני, מחבר פנח רזא ומחבר דעת זקנים מבעלי התוספות. רשב"ם מבטל כמעט כליל כל ערך של פשט בפירוש רש"י. ייתכן שכעסו כלפי פירושי סבו נובע מכך שפירוש רש"י עלול להטעות את הלומד — הוא שייך ל"פירושים ... שנוטים לצד פשט אחר", אך לאמיתו של דבר אינם פשט, מפני שהם מתעלמים מכללי היסוד של הפשט, הם "אינם דרך ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפי" הפסוק". הוא מדגים את דבריו על ידי ניתוח פירוש רש"י לשני פסוקים, אחד מספר דברים ואחד מספר איוב. פירוש רש"י לדברים כ, יט נדחה כי רק "הדיוט וכסיל סבור שהעץ יש בו כח כאדם" שהרי זה "דבר שאינו ראוי להישמע", שכן הוא רחוק מן ההיגיון ומנוגד לכל הידוע לנו על עצים ועל בני אדם, ואם כן "למה הוצרך משה רבינו לומר" אותו? זאת ועוד: פסוק זה הוא חלק מקטע רחב שבו מצווה התורה על בן ישראל הבא לצור על עיר כיצד לנהוג כלפי העצים שסביב העיר, ויש אפוא לבאר את הפסוק לפי הרוח הכללית של הקטע. לבד מכל זה, מוצא רשב"ם כלל לשוני המסייע לפירושו: "כל 'כי' שאחרי 'לא' מתפרש 'אלא'", וכן כאן: "(כי חצור אל עיר... לא תשחית את עצה... כי ממנו תאכל) ואתו לא תכרת כי (=אלא תכרות) עץ השדה (שגורם את) האדם לבא מפניך". ולגבי איוב מחזק רשב"ם את פירושו על ידי קביעת משמעות הפועל "יצא", שכאן פירושו "צמח", כמו בפסוק "תוצא הארץ דשא".¹¹

סגנונם של שני הקטעים האלה שונה מאוד זה מזה. בקטע הראשון (פירוש לסיפור יוסף) ההתייחסות לרש"י מכובדת עד כדי כך שבמשך הדורות ראו בה רבים ראייה לכך שגם רשב"ם סבר שרש"י פירש לפי הפשט. נראה שטעו הרבים בהבנת דברי רשב"ם. הרי רשב"ם "התווכח עם רש"י ולפניו". המשפט "נתן לב לפרש פשוטו של מקרא" פורש כאילו הוא קובע שאכן רש"י פירש לפי הפשט, ולא הושה לב שאחר כך מזכיר רשב"ם את הודאתו של רש"י בצורך "לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים", היינו הודאתו בכך שאין פירושו פשט. בקטע השני (סוף פירושו לתורה) הטון בוטה מאוד וקשה גם לנו לקרוא דברים כה חריפים כלפי רבנו שלמה. מכל מקום כוונתם הכללית של דברי רשב"ם ברורה: פירוש רש"י לתורה אינו פירוש של פשט, כי לא נקט שיטות פרשניות פשטיות, היינו "דרך ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפי" הפסוק".

נתלשו בזעם על ידי קורא שהביע בכך את מחאתו כלפי דברי רשב"ם לגבי מועד תחילת היממה. ראה י" קלוזנר, "הפרשן הלוחם של ימי הביניים", לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 204–205.
11 נראה כי רשב"ם הושפע מן התקבולת שבפסוק: לא יצא און... לא יצמח צמל.

חלק שלישי

פירוש רשב"ם לתורה